

Helen Plado

Turu ülikooli ja Tartu ülikooli teadur, kes uurib peamiselt eesti keele määruslauseid, keskendudes erinevate määruslausete omavahelistele suhetele, sidenditele, ka rinnastuse ja alistuse vahekorrale

Kui mina enam ei tule, tuleb tema

Eesti keele tingimuslause ja selle suhe ajalausega

Kui Mari enam ei tule, tuleb Annika. – Kas silmas on peetud seda, et juhul kui Mari enam ei tule, tuleb Annika, või seda, et siis/sel ajal kui Mari enam ei tule, tuleb Annika? Ja kui tõenäoliselt peetakse seda, et Mari enam ei tule? Artikkel annab ülevaate eesti keele tingimuslause hüpoteetilisusest ja selle vahekorrast ajalausega.

Tingimuslauseid on kõrvallauseid, mis annavad edasi pealausega tähistatud sündmuse toimumise tingimust, st et kui leiab aset kõrvallausega edasiantu, siis toimub ka pealause väljendatu. Näiteks lauses 1 on jalutamamineku tingimuseks homme ilus ilm.

(1) Kui homme on väljas ilus ilm, läheme jalutama.

Eesti keeles on tingimuslause tähistajaks kas sidesõna *kui* (2a) või verbi-
algulisus (kõrvallause algab öeldisverbiga, nt lauses 2b). Sidesõna *kui*
on mitmetähenduslik sõna, mis alustab muuhulgas ka ajalauseid (aja- ja
tingimuslause vahekorra kohta vt järgmisest osast).

- (2) a. Kui tulija on oma, siis kilab Reks heledalt.
b. On tulija oma, siis kilab Reks heledalt.

Lisaks tingimuslause markeerimisele võib pealauses esineda korrelaat¹ *siis* (2a) või *juhul* (3a). Kui korrelaat *juhul* ei ole fookuses, siis võib see paikneda ka kõrvallauses (3b)².

- (3) a. Läheme homme ujuma juhul, kui on ilus ilm.
b. Läheme homme ujuma, juhul kui on ilus ilm.

Tingimuslausete hüpoteetilisuse aste

Eesti keele tingimuslause võib öeldisverb olla kas kindlas (näited 1, 2, 3) või tingivas kõneviisis (4a–b) või *da*-tegevusnime vormis (4c).

- (4) a. Kui raamatu läbi loeksid, saaksid vastuse teada.
b. Kui oleksid raamatu läbi lugenud, oleksid ka vastuse teada saanud.
c. Kui raamat läbi lugeda, saab vastuse teada.

Varem on väidetud, et kindlas kõneviisis või *da*-tegevusnimes öeldisverbiga tingimuslauseid annavad edasi reaalseid tingimusi (s.o realselt eksisteerinud või eksisteerivaid tingimusi) ja tingivas kõneviisis öeldisverbiga tingimuslauseid annavad edasi irreaalseid tingimusi (s.o realselt mitteeksisteerivaid või mitteeksisteerinud tingimusi)³. Sarnaselt on reaalsed ja irreaalsed tingimuslauseid ka keeletüpoloogias⁴. Bernard Comrie⁵ aga lähtub eeldusest, et tingimuslausete hulgas ei moodustu selgepiirilisi rühmi, vaid hüpoteetilisuse puhul on tegemist kontiinumiga. Hüpoteetilisuse all peab Comrie silmas tingimuslausega edasi antud sündmuse teokssaamise tõenäosust. Hüpoteetilisuse kontiinumis eristab

¹ Korrelaat on kõrvallause vaste pealauses, kõrvallause sidend või kõrvallause tervikuna on sellega viiteseoses.

² Vt Erelt, Mati 1986. Liitlause eesti keeles. Eesti-soome kontrastiivseminar (Helsingi 1986). Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

³ Erelt, Mati; Reet Kasik; Helle Metslang; Henno Rajandi; Kristiina Ross; Henn Saari; Kaja Tael; Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

⁴ Vt nt Thompson, Sandra A.; Robert E. Longacre 1985. Adverbial Clauses. – Timothy Shopen (ed.), Language Typology and Syntactic Description, Vol. II: Complex Constructions. Cambridge: Cambridge University Press, lk 171–234.

⁵ Comrie, Bernard 1986. Conditionals: A Typology. – Traugott, Elizabeth Closs, Alice ter Meulen, Judy Snitzer Reilly, Charles a. Ferguson (eds.), On Conditionals. Cambridge: Cambridge University Press, lk 77–99.

ta madalamat ja kõrgemat hüpoteetilisust; mida madalam hüpoteetilisus, seda suurem on tingimuslausega väljendatu toimumise tõenäosus.

Et teada saada, kas eesti keeles kehtib vormi ja hüpoteetilisuse astme vastavus ja kas eesti keele tingimuslausete puhul võib eristada kaht selgepiirilist rühma (reaalsed ja irrealsed tingimuslauseid), analüüsisin Tartu ülikooli eesti kirjakeele korpuse 1990. aastate tekste. Leidsin, et tingimuslauseid, mille öeldisverb on kindlas kõneviisis, võivad kanda eri hüpoteetilisuse astet. Laused, mis väljendavad minevikulisi, korduvaid, harjumuslikke situatsioone (5a, b) või viitavad meid ümbritseva maailma seaduspärasustele (5c), väljendavad tavaliselt madala(ma)t hüpoteetilisuse astet. Ka minevikulised laused viitavad sageli sündmustele, mis minevikus kordusid (ka lause 5a puhul).

- (5) a. Kui koosolekud olid vähegi poliitilist laadi, käis seal enamasti ülemus ise.
- b. Kui tellijal puuduvad spetsiaalsed ehitusalased teadmised, siis rahuldub ta tihtipeale ehitaja kinnitusega, et materjal on kvaliteetne.
- c. Kui kukk päeva ajal laulab, siis teine päev toob uut ilma.

Samas on ka lauseid, kus kindlas kõneviisis öeldisverbiga tingimuslause korral annab lause edasi kõrgemat hüpoteetilisuse astet. Selline lause võib edasi anda nii võimalikuks peetavaid kui ka kujutletavaid situatsioone. Näiteks lause (6a) puhul jääb lahtiseks, kas väljaajamist peetakse tõenäoliseks või mitte, kuid igal juhul peetakse seda võimalikuks. Samas lauses (6b) väljendatu toimumist peetakse (pigem) ebatõenäoliseks; lauses avalduvat kõrgemat hüpoteetilisuse astet toetavad eelnev kontekst (teise tüürimehe kahtlus) ja pealause paiknev määrsõna *isegi*.

- (6) a. Kui välja ajab, tule minu poole.
- b. [„Ma mitte ainult ei kahtle selles,” teatas teine tüür veendunult, iroonia hääles, mis Güntherit ärritas, „vaid] isegi annan teile kasti konjakit, kui te midagi saavutate.”

Et *da*-tegevusnimi on isiku-, arvu- ja kõneviisikategooriaga markeerimata, suureneb *da*-tegevusnimes öeldisverbiga tingimuslause korral pealause öeldisverbi vormi roll lause hüpoteetilisuse astme määramisel. Kui pealause öeldisverb on kindlas kõneviisis, annab lause enamasti

edasi madalamat hüpoteetilisuse astet (7a). Kui aga pealause öeldisverb on tingivas kõneviisis, siis võib lause kanda nii madalamat (7b) kui ka kõrgemat hüpoteetilisuse astet (7c). Lausesse (7b) lisab pealause tingivas kõneviisis öeldisverb *tohiks* kõhklust ja viisakust, pehmendades sel moel öeldut. Lauses (7c) seevastu tõstab pealause tingivas kõneviisis öeldisverb lause hüpoteetilisuse astet ning annab selge vihje selle kohta, et tegemist on kujutletavate situatsioonidega.

- (7) a. Kui teha omlett 3–4 sööjale 6 munast, peab selleks olema suur ümmargune pann.
b. Olen tähele pannud, et kui looduslikust materjalist mingit kuju valmistada, ei tohiks sellele anda väga peent viimistlust ja suurt sära.
c. „Ämmatoss... ämmatoss!” karjusid poisikesed talle järele ja arutasid, kuidas ta susisesdes õhupallina kokku vajuks, kui pöösastest talle nool keresse kihutada.

Tingivas kõneviisis öeldisverbiga tingimuslausead on modaalsuselt ühtlasemad: laused, kus tingimuslause öeldisverb on tingiva kõneviisi olevikus, väljendavad kujutletavaid tingimusi (mis juhtuks, kui toimuks tingimuslausega kirjeldatu, nt 8a); laused, kus tingimuslause öeldisverb on tingiva kõneviisi minevikus, väljendavad olukordi, mille puhul on teada, et see ei toimunud või ei olekski saanud toimuda (8b).

- (8) a. Kui seda vihma ei oleks, näeksin ma palju kaugemale.
b. Kui ta poleks sinu juurest ära läinud, oleksid ehk nii mõnedki raskused tulemata jäänud.

Nii et kuigi peamiselt määrab lause hüpoteetilisuse astme tingimuslause öeldisverbi vorm, ei ole öeldisverbi vormi ja hüpoteetilisuse astme vastavus absoluutne. Tegemist on kontiinumiga, millel on prototüüpse keskmega rühmade vahel hajus ala.

Eesti keele aja- ja tingimuslause vahekord

Kui eesti emakeelega inimene peab kas soome või inglise keelt kõnelema, siis üks keelenähtus, millega ta kimpu tikub jääma ja millele tuleb tähelepanu pöörata, on aja- või tingimussidesõna valimine. Soome keeles on aega väljendavaks sidesõnaks *kun* ja tingimust väljendavaks *jos* ning inglise

keeles on vastavateks sidesõnadeks *when* ja *if*, kuid eesti keeles kasutatakse mõlema osalausevahelise suhte väljendamiseks üht ja sama sidesõna *kui*. Näiteks lause (9a) kõrvallauset võib mõista nii aega kui ka tingimust väljendavana: tegemist on aega väljendava kõrvallausega, kui kõneleja võib olla kindel, et inimesed, kellest lauses jutt on, saavad tulevikus auto; kui kõneleja aga ainult kujutleb, kuidas käitutaks, kui tulevikus ka endal auto oleks (st tegemist on kõrgema hüpoteetilise astmega), siis on kõrvallause puhul tegemist tingimusega.

- (9) a. Kuidas me neid kirusime ja vandusime, et kui meil endal autod tulevad, et siis meie niisugusteks ei hakka.
b. Kuidas me neid kirusime ja vandusime, et juhul, kui meil endal autod tulevad, et siis meie niisugusteks ei hakka.

Samas, kui kõneleja ei soovi end siduda kindlate lubadustega, võidakse kahemõttelisust kasutada ka sihilikult. Kui soovitakse tagada ühemõttelisust, on lause tingimuslikku sisu võimalik rõhutada kas rõhutades sidesõna *kui* või kasutades ühetähenduslikku tingivat korrelaati *juhul* (vt nt 9b, kus sidesõna *kui* alustab ühemõtteliselt tingivat kõrvallauset).

Et aja- ja tingimuse markeerimiseks kasutatakse sama sidesõna, ei ole maailma keeltes sugugi haruldane. Aja- ja tingimussidesõna kokkulangemise üheks põhjuseks on ka see, et ajasidesõnad ja teised ajaväljendid on sagedasimaks tingimuslike sidesõnade kujunemise allikaks.⁶

On esile kerkinud küsimus, kas keeltes (sh eesti keeles), kus aja- ja tingimuse markeeritakse sama sidesõnaga, on iga lause puhul võimalik mõista, kumma määruslausega on tegemist. Otsisin ka sellele küsimusele vastust Tartu ülikooli eesti kirjakeele korpusest. Leidsin, et enamasti on tõesti aru saada, kas kõrvallauset on mõeldud aja- või tingimuse lausena. Lisaks kontekstile, mille osa on tõlgenduse puhul suur, aitab kõrvallauset kas aja- või tingimuse lausena mõista mitu tegurit.

Olulisena tõuseb esile see, kas lausega edasiantu on esitatud hüpoteetilise või mitte. Nagu juba lause (9a) puhul nägime, siis lause, mis

⁶ Vt nt Traugott, Elizabeth Closs 1985. Conditional Markers. – Haiman, John (ed.), Iconicity in Syntax. Amsterdam: John Benjamins, lk 289–307; Kortmann, Bernd 1997. Adverbial Subordination: A Typology and History of Adverbial Subordinators Based on European Languages. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

kannab mingilgi määral hüpoteetilisust, saab tingimusliku tõlgenduse. Lause, kus aga hüpoteetilisust ei esine, saab ajatõlgenduse.

Hüpoteetilisuse astme tõlgendamisel (ja seeläbi ka selle mõistmisel, kas kõrvallause puhul on tegemist aja- või tingimuslausega) muutub omakorda tähtsaks tingimuslause öeldisverbi ajavorm. Et eesti keeles pole grammatilist tulevikku, saab oluliseks eristus oleviku ja mineviku vahel. Kui kirjeldatav sündmus leidis aset minevikus ja seega on teada, et see toimus/ei toimunud, siis ei ole lause hüpoteetiline ning tegemist on ajalausega, nagu nt lause 10a.⁷ Kui aga sama lause öeldisverb muuta olevikuliseks ja lause viitaks seega tulevikusündmustele, tõlgendatakse kõrvallauset tingimuslausena (10b).

- (10) a. Kui aga selgus, et vahialune on juba varem innukalt punaste vastu võidelnud, siis muudeti esialgne otsus kümneaastaseks vanglakaristuseks.
- b. Kui aga selgub, et vahialune on juba varem innukalt punaste vastu võidelnud, siis muudeti esialgne otsus kümneaastaseks vanglakaristuseks.

Oluline erinevus aja- ja tingimuslause puhul on põhjusliku suhte olemasolu või selle puudumine kõrval- ja pealause sündmuste vahel. Kui aja- ja pealause sündmuste vahel ei ole põhjuse-tagajärjesuhet, siis tingimus- ja pealause sündmuste vahel on, vrd lauseid 11a ja b. Lauses 11a, kus kõrvallauseks on ajalause, ei ole Mardi poodi minemine väljas valitseva pimeduse põhjuseks ega ka vastupidi, pimedus ei ole poodi minemise põhjuseks, kaks sündmust eksisteerivad lihtsalt koos, samal ajal. Küll aga on lauses 11b väljas olev pimedus selle põhjuseks, et Mart poodi ei lähe.

- (11) a. Kui Mart poodi läks, oli väljas juba pime.
- b. Kui väljas on pime, jätab Mart poodi minemata.

Näitamaks, et eesti keeles ei saa aja- ja tingimuslause vahele tõmmata selget piiri, vaatlen järgnevalt nende kahe lausetüübivahelist hajusat üleminekuala, mida kirjeldavad laused 12a–f.

⁷ Ka lause (10a) võib saada tingimusliku tõlgenduse. Seda juhul, kui tegemist on minevikus aset leidnud korduvate sündmustega ja vahialune ei olnud keegi konkreetne, vaid lausega edasiantu kehtis kõikide tolleaegsete vahialuste kohta.

- (12) a. Kui Siim oli neljandas-viiendas klassis, meeldis talle etteütlosti ja grammatilisi kontrolltöid parandada.
- b. Ja ise pidin ma jääma tabamatuks – joonistasin öösi, kui kõik, ka valvekasvataja, olid uinunud.
- c. Kui mina enam ei tule, tuleb Annika.
- d. Sellised lootused täituvad aga alles siis, kui Moldova suudab leida lahenduse eelnimetatud territoriaalprobleemile.
- e. Kui ülemnõukogu need tagasi lükkab, tehakse rahvasaadikute kongressile, mis arvatavasti 10. märtsil kokku tuleb, ettepanek panna need referendumile alternatiivsena.
- f. Kui me üldse koju ei läheks, siis vast jõuaksime töö tehtud.

Lause 12a kõrvallause on selgelt ajalause, pea- ja kõrvallause sündmuste vahel ei ole põhjuse-tagajärjesuhet ning lause ei kannu hüpoteetilisust, sest on teada, et need sündmused on toimunud. Lause 12b kõrvallause saab küll ajalause tõlgenduse, kuid sellel on ka kerge tingimuslikkuse varjund; see esitab korduvaks sündmuseks (joonistamiseks) vajaliku tingimuse – selle, et kõik on uinunud. Lause 12c puhul ei ole võimalik üheselt öelda, kas kõrvallause on aja- või tingimuslause, see võib olla mõlemat. Kõrvallause lauses 12d on tingimuslause, kuid pealause kasutatav määrsõna *alles* annab võimaluse tõlgendada kõrvallauset ka ajalausena. Lauses 12e on kõrvallause selgelt tingimuslause – see annab edasi tingimuse, mille puhul pealausega edasiantu toimub, samas jääb lausega väljendatu asetleidmine lahtiseks. Lause 12f on samm edasi: nii kõrval- kui ka pealause öeldisverb on tingivas kõneviisis ja seega on lausega edasi antud sündmused selgelt markeeritud kui hüpoteetilised.

Kokkuvõte

Eesti keele tingimuslause puhul avaldub selgelt, et hüpoteetilisuse puhul on tegemist kontiinumiga, kus on prototüüpsete keskmete vahel hajus üleminekuala. Kõige varieeruvamad on kindlas kõneviisis ja *da*-tegevusnime vormis öeldisverbiga tingimuslause – need võivad edasi anda nii madalamat kui ka kõrgemat hüpoteetilisuse astet, seejuures määrab *da*-tegevusnimelise öeldisverbiga tingimuslause puhul lause hüpoteetilisuse astme pealause öeldisverbi vorm. Tingivas kõneviisis öeldisverbiga tingimuslause on hüpoteetilisuse astmelt ühtlasemad, andes edasi

kujutletavaid sündmusi või siis sündmusi, mille puhul on teada, et need ei toimunud või ei saanudki toimuda.

See, et eestlased võõrkeeles kõneldes aeg-ajalt aja- ja tingimusside- sõna valikul hätta jäävad, on igati ootuspärane. Aja- ja tingimuslause vaheline üleminekuala on järkjärguline ning seetõttu ei ole meil sugugi alati võimalik kõrvallauset üheselt kas aega või tingimust väljendavana mõista. Samas eristab aja- ja tingimuslauseid see, et kui aja- ja pealause sündmuste vahel ei ole põhjuslikku seost ja ajalused ei sisalda hüpotee- tilisust, siis tingimuslause sündmus on pealause sündmusega põhjuslikult seotud ja tingimuslause puhul on alati tegemist hüpoteeetiliste sündmuste või olukordadega.

OK